

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ТРАПЕЗИЦА —
ИСТОРИЯ И РЕЗУЛТАТИ**
(130 години от началото на първите археологически проучвания)

Йордан АЛЕКСИЕВ (Велико Търново)

I. Трапезица в писмените извори

„...А самият той (благочестивият цар Иван Асен — б. м.) като избърза, спешно пристигна в своя царски град и започна да гради църква на името на светеца в преславния град Трапезица... И така като я осветиха, тържествено положиха в нея мощите на преподобния в 6703 (1195 година), индексион 13, където лежат и до ден днешен. (Житие на Иван Рилски, написано от Патриарх Евтимий, ХИБ, 2, с. 437).

„...И като вдигна тялото на честния и преподобен отец Иван, та го пренесе в град Търнов. И бе положен в създадения за него манастир в Трапезица, където лежи тялом и до сега. (Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней; средата на XIII в.).

„...И вдигна тялото на всечестния и преподобния отец Иван, та го пренесе в град Търнов. И бе положен в създадения негов манастир в Трапезица, където лежи тялом и досега.“ (Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней; средата на XIII в. — В: Българската литература и книжнина през XIII в., С., 1987, с. 50).

„...Благоверният цар Асен се вдигна, дойде в Средец, взе мощите на светеца, пренесе ги в Загора и ги положи в град Трапезица, като построи църква на негово име...“ (Проложно житие на Иван Рилски от Норовия пролог, — В: БЛК през XIII в., с. 50).

„...Ковчегът на преподобния остана на Окоп 7 дни, докато църквата беше направена. А когато беше завършена, те пренесоха и положиха с голяма почест светеца и осветиха благолепно църквата в 6703 (1195 година)“ (Проложно житие на Иван Рилски от Софийския пролог; — В: БЛК през XIII в., с. 52).

„...Мощите на светеца се намирали не в самия град Търново, а в съседния нему славен град Трапезица...“ (Кратко житие и похвално слово за Иван Рилски от Димитър Кантакузин.).

„...И след дълго време мощите му били пренесени в българския град Търново. И бяха положени в Трапезица, в „Светите апостоли“ (Проложно житие на Гавриил Лесновски).

І. Трапезица в късни приписки и съчинения

Името на крепостта се среща в различни форми: ТРАПЕЗОН, ТРАПЕЗИЦ. („Град Търнов в ветите времена се наричал Трапезон град. Когато дохождали франките да превземат Търново преди българите, тогава нарекли по името си Фран баир, което се казва на турски Френги исар. От тогава са белязали на Трапевиц църквите и са зели писма и като се въздобили (освободили — б. м.) Болгарие додоха франсузи със писма изнамериха църквите на Трапезиц“, както е отбелязано в приписката на Ст. Попов в църковната книга на с. Пчелище. Според издателя на приписката Д. Овчаров в случая се визират разкопките на Ж. Съор през 1900 г. (Вж. Д. Овчаров 1966).

Интересно описание е оставил П. Р. Славейков, който отбелязва: „и днес (1842 г. — б. м.) в развалините на Трапевиц се виждат останки от твърдо градени стени, залепени твърдо по естествените страни около връст на всичката местност... Изпосле обаче, при размножаването на града и провъзгласяването му за столичен (град) види се по съществуващите днес развалини да е станал резиденция на царете и царската породица въобще, и да е бил в същото време като московский Кремъл на Търново... За по-подирната съдба на това място нищо не се знае освен преданието, което приказва, че около 160—180 години (т.е. между 1662—1682 г. — б. м.) някои управител на града воевода, турчин, назначен от Цариград, в надежда да открие драгоценности, дал позволение на всякого, който желае, свободно да иде да копае за откриването на пари или драгоценни неща...“ (П. Р. Славейков 1979, с. 186).

„...Трапезица със своята заглъхнала слава и с царстващата си пустота — пише В. Димов — все пак не била забравена. Белезите на някогашните сгради и преданието у народа дразнели любопитството на иманярите, които през тъмните нощи са идвали да обезпокояват вековния сън на историческите светини...“ (В. Димов, с. 119).

През столетията на турското робство славното минало и неговите паметници били упование и надежда за българите. Спомените за славните победи на българските царе се предавали от поколение на поколение. Легенди и предания разказвали за забележителните паметници на столичния Търнов.

Интерес към старата столица проявяват видни българи като Раковски, П. Р. Славейков, д-р Христо Даскалов, д-р Васил Берон. Откритите от д-р Даскалов надписи върху колоните от църквата „Св. 40 мъченици“,

след тяхното публикуване привлекли вниманието на учените-слависти. След основаването на читалище „Надежда“ през 1869 г. се заражда и идеята за създаване на археологическо дружество. След сказка на председателя на читалището Т. Н. Шишков ръководството взело решение „членовете да се грижат за събиране на древности, тъй щото след време да се състави един музей малък в читалището“ (2 януари 1871 г.).

Зародила се идея за създаване на археологическо дружество, която е свързана с имената на проф. Марин Дринов и митрополит Климент (Васил Друмев). По това време проф. Дринов е председател на Българското книжовно дружество, прераснало по-късно в Българска академия на науките (1869 — 1882 г.), а Васил Друмев заел този пост през 1898 г. и е третият неин председател. Те искали да „направят от Търново място, где се събират всички старини, запазват от разрушения и по такъв начин старата столица, сама най-скъпа и интересна старина, трябвало да стане средище, център на археологическата наука“.

През 1878 г. по инициатива на П. Алабин Славянското благотворително общество отпуснало 760 златни франка за възстановяването на църквата „Св. 40 мъченици“ като християнски храм.

На 18 март 1879 г. се учредява Археологическото дружество, „което да се грижи за разкопаването на Трапезица, както и на други места, дето се предполага, че има исторически паметници“. Сред учредителите личат имената на д-р Васил Берон, митрополит Климент, Никола Марков, арх. Стефанов, д-р Антонов, Стефан Стамболов, Н. Селвели, Киро Тулешков, Н. Бендерев, Н. Фичев, П. Славков и др. Комисия под председателството д-р В. Берон изработила Устава на дружеството и той бил изпратен за утвърждаване в Министерството на народното просвещение. По неизвестни причини министерството го върнало след 5 години. Но още през 1879 г. дружеството под ръководството на председателя д-р Берон започнало първите археологически разкопки на Трапезица. То си поставило амбициозната задача „а) да издирва всячески разновидните старини в града Търново, в околността му или въобще в цяла България, и б) да събира и приема тези старини и да ги варди на едно определено място“. В началото на 1884 година дружеството получило утвърдения Устав и на 15 март изпратило писмо — „окръжно“ в цялата страна, с което съобщава, че дружеството има основна задача „да издирва българската старина, исторически паметници, като надписи, стари крепости, монети, черкови и пр., които би хвърлили по-голяма светлина на родната ни история“, като се дават указания как да се изпълняват посочените дейности. Увеличил се броят на членовете на дружеството, които през 1884 г. са вече 67 действителни членове. Съгласно устава имало и дописни членове, избирани от различни градове на страната. От действителните членове

се избирали „надзирателни членове“ — всяка година по 12, от които „всеки двама да служат по два месеца и ще спомагат на управителното настоятелство на дружеството“ при изпълнение на основните задачи на дружеството.

Първите разкопки на Трапезица се провели през 1879, под ръководството на председателя на дружеството. Д-р Васил Берон започнал разкопките на най-високата, северна част на Трапезица. Там той открил северозападната порта и помещения, свързани с нейната охрана. Близко до нея открил и основите на една църква (№ 2 при по-късната номерация на разкритите там църкви). Нейният откривател предполага, че това е църквата „Свети апостоли“, в която се пазели мощите на Гавриил Лесновски. При северната врата Берон намерил плоча с релефно изображение на Архангел (Берон, Археологически и исторически изследвания, с. 20). След утвърждаването Устава на Археологическото дружество (през 1884 г.) пак под ръководството на д-р Берон били разкрити още две църкви (№ 3 и № 4), разположени в източната част на крепостта. Останалите църкви били разкрити през 1900 година под ръководството на френския археолог и епиграф Жорж Съор (който едновременно работил на Патриаршеската църква на Царевец и започнал мащабни разкопки на Nicopolis ad Istrum).

Разкопките на Съор са получили нееднозначна оценка (по-подробно за тях вж. Николова 1962, 36—65; Нешева, 1992, с. 12—16; Алексиев 2000, 11—18). Интересна е оценката на големия руски византинист и директор на Руския археологически институт в Константинопол Ф. Успенски, който отбелязва: „...в ноември 1900 г., след завършване на разкопките в Абоба (Плиска) аз пристигнах в Търново по железопътната линия. По това време търновските разкопки бяха завършени и най-важните предмети изпратени в Софийския музей. На Хисаря (Царевец) било разкопано едно място близо до мемориалния паметник на Освобождението на България. Оказало, че този паметник е построен на мястото на старата църква и се намирал в самата среда. Главният резултат от разкопките на Трапезица е разкриването на 17 църкви (Съор е разкрил 14 църкви, а трите са били разкрити от д-р Васил Берон през 1879 и 1884 година — б. м.). Всички тези църкви са с неголеми размери, набързо изградени от груб материал, т.е. от малки камъни на цемент (хоросан — б. м.). Стените на църквите са тънки, размерите неголеми, всички естествено на един етаж, почти всяка от църквите има неголям притвор. Може да се посочи като особеност на търновското църковно строителство — да се строи бързо и евтино. Изглежда, в повечето случаи имаме работа с фамилни църкви, служещи и за място за погребване; в много от тях са намерени гробници или в нартека, или в самите църкви, под пода. Втората характерна особеност на тези църкви е тази, че на повечето от тях стените са украсени с живопис; в някои от тях, освен това, са запазени следи от мозайки от разноцветни

мраморни геометрични фигури. Що се касае до живописиста, то на стените са запазени само долната част на изображенията“ (Ф. Успенски, О древностях города Тырново, с. 22—23). Завършвайки своето описание, Успенски отбелязва — „...аз съм длъжен да кажа, че от гледна точка на научните интереси се очакваха не такива разкопки в Тырново, каквито бяха проведени през лятото на 1900 г.... Разкопките, проведени на Хисар и Трапезица, нанесоха непоправим удар на очакванията на славистите. Може от душа да се желае, че тырновските старини не останаха повече под земята, където те щяха да бъдат съхранени, и където можаха да очакват по-щастливо откриване...“ (пак там, с. 24).

Първото, обобщаващо изследване на разкритите църкви на Трапезица принадлежи на Васил Димов (художник-реставратор, по неговите думи „копист“, в Народния музей в София), командирован от Министерството на просвещението да направи копия на стенописната украса на църквите през 1904 и 1905 г. Освен пряката си работа Димов е направил планове и описание на всички църкви. Изследванията си публикува в студията „Разкопките на Трапезица в Тырново“. За архитектурния тип на църквите той пише „макар църквиците в отделните си подробности да се отличават една от друга, в основните си черти всички се подчиняват на един тип, представян чрез най-старата тырновска църква — Св. Димитър“ (Димов 1915, с. 164) и отбелязва „по-сложния архитектурен тип“ на три църкви — №3, №8 и №14. Димов отбелязва, че повечето църкви са имали освен главния вход от запад и входове от север или юг. Според него, „църквиците, построени в северната половина на Трапезица, имат втория си вход на северната стена, когато пък, построените в южната половина имат втория си вход на южната стена“ (с. 166), което обяснява с главните подходи към крепостта. За външната украса на църквите Димов подчертава използването на тухлите, „които очертавали цветни линии и прости меандри около прозорците и входовете“, както и използването на декоративна керамика и сочи, че „много от екземпляри показват голямото им употребление“ (Димов, с. 167). Димов обръща внимание и на факта, че „църквиците на Трапезица изобщо не спазват правилото за ориентация на източноправославния храм, пък освен това не са еднакво ориентирани“, като отбелязва, че най-голямото отклонение е към СИ (при №3—39; при №14—30 и при №9 с 60; и отклонение на ЮИ — №6 с 37 и №8 с 28). Васил Димов задава и основателния въпрос: семейни (частни) параклиси или обществени са били църквиците на Трапезица. За изясняване на въпроса той привежда следните особености: 1) в повечето от църквите, в притвора, от двете или едната страна на входа имало зидани гробници; 2) от запазената украса в някои църкви се вижда, че стените на притвора са били „изписани образи на светски лица (царе,

царици, боляри) — църкви №№ 8, 10, 13 и 14; 3) броят на църквите — 17 — е твърде голям, за не особено просторното плато на Трапезица и при това те, с изключение на 13 и 8 са твърде малки за размерите си“. Той посочва, че именно тези „факти навеждат на мисълта за частни църкви или параклиси“ (Димов, 168). Димов приема, че „можем с достатъчна сигурност да заключим, че те, поне в по-голямата си част, са били обществени“ (Димов, 169).

Въз основа на плана на църквите и тяхната архитектурна украса Н. Мавродинов прави опит за по-точна датировка на църквите. Според него, най-ранна е № 16, която отнася към X—XI в. и според него носи белези, характерни за Преславската църковна архитектура. Църкви № 3 и № 13 отнася преди въстанието на Асеновци, а ранната № 8 (южната — б.м.) свързва с пренасяне на мощите на св. Иван Рилски от Средец в Търново от цар Иван Асен I през 1195 г. Мавродинов пръв използва сведенията в Житието на св. Иван Рилски за датировката на църква № 8. Според него, ранната № 18 е от края на XI — началото на XII в. Първата църква № 5 (с мозаечната украса) Мавродинов свързва в търновската „Св. Димитър“ (Мавродинов 1931, с. 55—57; 10—11)

Църквите на Трапезица не трябва да се разглеждат отделно от общата история и живота на крепостта, както и новите разкопки не би трябвало да игнорират резултатите от досегашните изследвания главно върху църковната архитектура, така и сведенията на писмените извори.

Именно ограниченото археологическо проучване на Трапезица (и липсата на документация от разкопките на Жорж Съор) е довело до различни (и в повечето случаи необосновани) мнения за мястото на Трапезица в структурата на столичния град и нейното градоустройство. Така напр. Кръстю Миятев приема, че крепостта не е била трайно обитавана и главното ѝ предназначение е било да подслони градското население, което живеело извън крепостта, при опасност (Миятев, с. 136). Н. Ангелов предполага, че там са живели представителите на феодалната аристокрация, които имали поземлени владения в околността на столицата (Н. Ангелов с. 8). По-късно към него се присъедини и Ат. Попов (Ат. Попов, с. 141).

Мястото на Трапезица в градоустройствената структура на столичния Търнов

Вече посочихме някои от мненията за мястото на Трапезица в градоустройствената структура на столицата. Безспорно повечето от сведенията в житийната литература (за Трапезица житията на св. Иван Рилски и Гавриил Лесновски) определят Трапезица като „град“/, „славният град“. Димитър Кантакузин в „Кратко житие и похвално слово за Иван Рилски“, написано по случай пренасяне на мощите на светеца от Търнов в Рилския

манастир през 1469 г., посочва, че те се намирали „не в самия град Търнов, а в съседния нему славен град Трапезица“. Подчертава се автономността на Трапезица в градската структура. Впрочем това е и главната отлика на столичния град в сравнение с други градове в средновековна България — разположението на „вътрешния“ град върху три самостоятелни крепости: Царевец, Трапезица и Девинград (Момина крепост) и подградия по техните склонове. Възобновените (след почти 90-годишно прекъсване) археологически проучвания на Трапезица започнаха на две от църквите, които бяха в най-лошо физическо състояние (№ 5 и № 8), с цел да се изясни архитектурният им план и тяхната строителна история с оглед на бъдещи консервационно-експозиционни работи и сектор край югозападната порта с цел да се изясни стратиграфията и поселищната история. Проучванията край портата и южната крепостна стена разкриха сравнително плътна застройка от жилища край крепостната стена.

Плътната застройка дава основание да предположим, че има повторение на картината от Царевец, където са разкрити основите на повече от 500 жилища и 21 средновековни църкви. Упоменаването на крепостта като град/славния град Трапезица също подкрепя изказаното мнение.

През 1393 година Трапезица навярно не споделя съдбата на Царевец, където само за няколко десетилетия вече се оформят турски квартали, а през 1435 година е изградена и джамията на Феруз бей (наричана в някои описания на старата столица като крепостната или джамията в крепостта). Площадът пред царския дворец останал незастроен, а върху разрушенията на двореца, в близост до джамията се оформил голям мюсюлмански некропол. Най-плътна била застройката на западния склон на хълма. При досегашните разкопки на Трапезица не са разкрити архитектурни останки и материали, свързани с културен пласт от турската епоха. Нещо повече, според много описания (главно от XIX век) се говори, че Трапезица е била запустяла, там живеели само преданията и легендите. Можем да допуснем въз основа на някои архитектурни детайли като пейки край дългите стени в наоса и изграждането на мивки — елементи, които се появяват в църковната архитектура през XVII в. (например при църква № 18, при която е изграден и голям втори притвор от запад и въпросните детайли) са продължили да съществуват и след падането на столицата. Със сигурност мощите на св. Йоан Рилски са стояли до 1469 година, когато отново били върнати в Рилския манастир (ако манастирът не е бил запазен, то поне църквата е била запазена). „Свободна“ от турско присъствие през Късното средновековие и Възраждането, Трапезица е по-често споменаваната българска крепост — в много описания и приписки — главно в църковни книги. Не е случайно, че там започват и пър-

вите разкопки от Търновското археологическо дружество през 1879 година. Каква е била причината за този по-особен статут на Трапезица, е трудно да се каже. Но подобна съдба има и „новият град“, който по време на цялото робство си остава български със запазени църкви — „Св. апостоли Петър и Павел“ остава митрополитска, запазени са „Св. Георги“ (със стенописите от 1612 година), „Св. Петка“ в югоизточното подножие на Трапезица, според свидетелството на д-р Васил Берон с много близки по звучене стенописи като на „Свети Георги“, „Св. Димитър“, манастирът „Св. Богородица Темнишка“ (който според М. Москов бил запазен до 1778 година, както сочи документ от 26.10. същата година, и споменава името на игуменката Пелаги със светско име Пенка). (Вж по-подробно за това Москов 1918, 24—25).

Основните подходи към крепостта са от югоизток, където се намирала югоизточната порта, с дълъг проход, затваряна с три последователни врати. От тях са запазени осовите камъни, които сочат, че са затваряни от двукрили врати. Това е главната пешеходна връзка между Трапезица и дясното поречие на Янтра. Тя представлява в умален вид главния вход на Царевец, където на дългия и тесен скален подход са изградени три последователни порти. Подобно решение като на Трапезица има и югоизточната порта на крепостта Ряховец при Горна Оряховица. Другата порта (за коли) започва от северозападната част на крепостта и чрез няколко серпентини, следвайки удобните хоризонтали, достига до високия северен нос. Там е оформена порта от запад, а от източната страна са изградени кула и казармени помещения. Проучени при първите разкопки на крепостта през 1879 г. от председателя на дружеството д-р Васил Берон (заедно с църква № 2). В южната част на западната крепостна стена има малка порта (навярно от типа на потерните), която е осигурявала връзката с югозападното подградие и близо до манастира при църква № 8 (Св. Йоан Рилски). В тази част на хълма скалният венец е най-нисък (около 3—4 метра), а склонът не е толкова стръмен. Според К. Шкорпил от Трапезица се спускали напречни крепостни стени, с което се повтаря картината от съседния Царевец. Стената по източния склон, в долната си част заедно с една кула в близост до по-късния Владишки мост, бе проучена от М. Робов (Робов, Допълнителното укрепяване...). Освен нея за напречни стени Шкорпил споменава и в северната част, която „отива“ към седловината, разделяща Трапезица от южния склон на Гарга баир (Вранин връх) (Шкорпил 1910, с. 142—145). Само ще спомена, че Ат. Попов, след като разкри крепостната стена на левия бряг на Янтра, в района на манастира „Великата лавра“, допусна, че тя обикаля както целия Царевец, така и Трапезица (Попов, 1979, с. 142), което не бе потвърдено от археологическите разкопки.

Крепостните стени на Трапезица следват извивките на скалния венец (висок около 10—12 м в южната част на хълма и достигащ височина в северната част до към 30 м).

През 30-те години на миналия век при почистване на църквите Т. Николов и Д. Цончев през есенните трудови дни на 1932 и пролетните на 1933 година с ученици от търновската гимназия разкрили една двуделна сграда, като не посочват точното разположение на сградата в крепостта. Зидовете на сградата са от ломен камък, а спойката — бял ронлив хоросан. Според разкопвачите двете лица на зидовете били измазани със същия хоросан. В западната част на помещение „А“ е разкрита и настилката на пода от плочи с неправилна форма, плътно подредени една до друга. Между „развалините са намираха малки късове от стенописи и много части от гледжосани съдове с геометрични, растителни и смесени орнаменти (т.е. открити са фрагменти от търновската сграфито керамика, но по това време тази керамика е все още непозната и едва десетилетия по-късно ще се появят изследвания за технологията и произхода ѝ; б.м. — Й. Ал.)“ (Д. Цончев, Т. Николов, с. 257—259). Намерен е сребърен пръстен „с кръгъл червен камък (прозрачно стъкло), закрепен с четири пластинки. Около камъка са наредени 12 групи от по 4 малки сребърни топки във форма на кръст.“ (пак там). Я. Николова обнародва и няколко съда от разкопките на Т. Николов през 1927 г. по „южния склон на Трапезица“, които отнася към Второто българско царство (Николова, 1965, с. 25—47), а по-късно датирани от Златка Генова в XVII—XVIII в. (ръкопис на дисертация, с. 94, с. 107). Няма сигурни данни за района, където са били разкопаните от Т. Николов гробове по южния склон на Трапезица. Наличието на керамични съдове от XVII—XVIII в. (макар и в гробни ями) дава известно основание да допуснем, че по това време на Трапезица е имало живот. Към това насочват и някои елементи, които се появяват в средновековните църкви по това време като каменните пейки по дългите страни на наоса и мивките (както е при църква № 18) и съществуването поне на църква № 8, в която са стояли мощите на рилския светец до 1469 г., когато са пренесени от Търново в Рилския манастир. Мощите са върнати в манастира на 30 юни 1469 г. (По-подробно за това вж. Владислав Граматик, Разказ за пренасяне на мощите...).

Налице са данни, че по време на турското владичество за разлика от Царевец на Трапезица не е имало турски квартал, а българското население от крепостта е слязло в кварталите в поречието на Янтра. По-късно старините на Трапезица са стояли в „царстваща пустота“ по думите на В. Димов.

При проучването през последните години на манастира „Св. Йоан Рилски“ се разкриха доказателства, че манастирът е разрушен в резултат на голямо земетресение. Свидетелство за това са нападалите големи части

от зидовете, тухлени арки и части от полуцилиндричните сводове, оформени от големи бигорови блокове, части от арките на псевдоконструктивните ниши заедно с декоративните чашки. Такива елементи са установени при галерията край манастирската трапезария, главния югозападен вход на манастира, както и при игуменарната. Трудно може да се определи времето на земетресението, но най-вероятно това е станало в края на Търновското царство или първите десетилетия на XV в. Основание за това ни дава фактът, че никъде не са установени следи от разчиствания на разрушените сгради или ремонтни работи.

След новите разкопки се получиха резултати, които дават възможност да се прецизират много от досегашните изводи за градоустройството на Трапезица и структурата ѝ в столичния град. Появиха се и много съчинения, в които най-малкото се правят прибързани изводи и се генерализират изводи само въз основа на малки проучени сектори. Повечето от тях са свързани с крепостното строителство, началото на живота през Второто царство, характера на някои от кварталите, края на живота през столичния период. В случая визирам няколко предварителни съобщения на М. Долмова. Не е вярно, че животът на Трапезица през столичния период се отнася към първата половина на XIII в. На Трапезица безспорно има живот още в предстоличния период на града. Доказателство за това са откритите материали, архитектурният план на църква № XVI (свързвана с основание от Н. Мавродинов с преславската църковна архитектура. Вж. Мавродинов, 1931, с. 6—8), сведенията в Житията на св. Йоан Рилски за изграждането на църква за съхраняване на мощите му през 1195 г. от цар Иван Асен I.

Резултатите от проучванията всяка година допълват, коригират, прецизират картината на Трапезица и едва ли е полезно да се правят прибързани генерални изводи.

Разкопките през последните години са резултат от изпълнение на една дългосрочна програма, която обхваща проучване, консервиране и експониране на средновековната архитектура, финансирана от Министерството на културата. Разкриха се значителна част от крепостните стени (южната), югоизточната порта; (н.с. М. Долмова и д-р Д. Рабовянов); църква №3 и районът около нея (ст.н.с. М. Робов); северната част на крепостта, където се разкриват северозападната порта и солиден военноотбранителен комплекс (ст.н.с. К. Тотев).

Археологическите материали, архитектурните планове, сведения в писмените извори, стенописната украса, мненията на нашите предходници (макар и направени върху по-малка изворова база) ще дадат възможност да се очертае пълната и вярна картина на поселищния живот и неговата хронология, градоустройството на Трапезица и мястото ѝ в структурата на столичния Търнов.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2000:** Алексиев, Й. Трапезица — разкопките на Жорж Съор и сто години след тях. — В: Дни на науката 2000. Велико Търново.
- Ангелов 1964:** Ангелов, Н. Средновековният град Търново според писмените извори и досегашните археологически проучвания. — В: Известия на ОИМ Велико Търново, II, Варна.
- Берон 2004:** Берон, В. Археологически и исторически изследвания (второ издание) Велико Търново.
- Божилов 1987:** Божилов, Ив. Ст.Кожухаров (съставители). Българската литература и книжнина през XIII в. С.
- Генова:** Генова, Зл. Дисертация (ръкопис).
- Димов 1915:** Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. — ИАД (Известия на археологическото дружество), V, С.
- Долмова 1995:** Долмова, М. За укрепителната система на крепостта Трапезица (предварително съобщение). — Археология, 1995, 3, 36—40.
- Мавродинов 1931:** Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в. С.
- Миятев 1965:** Миятев, Кр. Архитектурата на средновековна България, С.
- Москов, 1918:** Москов, М. Търново в най-древното си минало. Търново (същото фототипно издадено В: Моско Москов. Юбилеен сборник. Велико Търново. 2004 с. 183—184).
- Нешева 1992:** Нешева, В. По въпроса за разкопките на Съор във Велико Търново през 1900—1901 г. В: ГНАМ, VIII, с. 12—16.
- Николова 1962:** Николова, Я. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. В: ИОМ Велико Търново, I.
- Николова 1965:** Николова, Я. Средновековна рисувана керамика от Велико Търново. В: Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ II, кн. 2, с. 25—47.
- Овчаров 1966:** Овчаров, Д. Неизвестни приписки върху възрожденски книги от Великотърновски окръг. В: ИОИМ Велико Търново, III.
- Петров 1974:** Петров, П., В. Гюзелев, ХИБ, С. с. 437.
- Попов 1979:** Попов, Ат. Крепостната система на средновековна столица Търновград. — В: ВИС 1979, 41 с. 141.
- Робов 1988:** Робов, М. Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. — Археология, 1988, 4.
- Успенски 1901:** Успенски, Ф. О древностях города Търново. — ИРАИК, VII с. 22—23.
- Шкорпил 1910:** Шкорпил, К. План на Старата българска столица Велико Търново. — В: ИАД, I, С.
- Цончев 1931:** Цончев, Д., Т. Николов, Нови разкопки в крепостта Трапезица — В. Търново. — ГНМ V, 1926/1931. С., с. 257—259.